

RECENZJE I OMÓWIENIA

Dainius Elertas, Marius Ščavinskas

„FORMULARZ Z UPPSALI“. PÓŻNOŚREDNIOWIECZNA KSIĘGA FORMULARZOWA BISKUPSTW PRUSKICH (FONTES TOWARZYSTWO NAUKOWE W TORUNIU, T. 109), KOMENTARZ I EDYCJA RADOŚLAW BISKUP, TORUŃ: TOWARZYSTWO NAUKOWE W TORUNIU, 2016, SS. 396.

INSTYTUT PÓŁNOCNY IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

Źródła pisane pozwalają na bezpośrednie poznanie myśli i sposobu wypowiedziania się ludzi dawnych wieków, dają też szansę zagłębienia się w realia czasów, w których powstały. Już na początku XIX wieku zwolennicy metody hermeneutycznej udowadniali, że słowa przekazywane przy użyciu różnorodnych materiałów pisarskich mówią nierzadko więcej niż zamierzał powiedzieć sam autor. Uważnemu czytelnikowi dodatkowych informacji dostarcza charakter pisma czy obrany sposób wykonania napisu, przemilczane kwestie lub myśli kryjące się między wierszami oraz w sposobie mówienia, a także atrament, farba i materiał, na którym się pisze lub drukuje. Wiele mówi również autorstwo źródła pisanego, miejsce i okoliczności jego powstania, otoczenie, kontekst korzystania i oddziaływania.

W miarę oddalania się od czasów powstania źródła historycznego wzrasta znaczenie nauk pomocniczych. Pomagają one „przetłumaczyć“ dawny tekst na współczesny język. Jest to nieuniknione przy udostępnianiu źródeł pisanych w nowych formach – digitalizacji, druku i in. Ich publikacja rozszerza krąg badaczy i ogólnie osób zainteresowanych. Jednocześnie następuje tu swoiste przywracanie do nowego życia tekstu, wydartego zapomnieniu.

Badania źródeł pisanych obejmują znacznie więcej aspektów niż zwykłe czytanie, rozumienie i interpretację tekstu. Dyskusja między źródłem, badaczami przeszłości i wyłaniającymi się w terażniejszości możliwościami „odczytania“ stanowi nieprzerwany proces hermeneutyczno-epistemologiczny. Rozwój metod badawczych, pojawienie się nowych możliwości zachęca do powrotu do źródeł pierwotnych i ich reinterpretacji w ciągle zmieniającym się kontekście terażniejszości: to

samo źródło za każdym razem jest poznawane od nowa. Staje się składnicą faktów historycznych dla kolejnych pokoleń badaczy. W oparciu o ich systematyzację, analizę, przemyślenie i zrozumienie tworzona jest narracja historyczna.

Dojrzałość narracji historyka i jej odporność na przemijanie czasu wywiera wpływ na historyczną (samo)świadomość, pozwala uzasadnić potrzebę używania określonego modelu kulturowego, staje się przeciwwagą dla narzucanych koncepcji historiograficznych. Potwierdzeniem tego są do dziś aktualne i wydawane na nowo, przygotowane w XIX–XX wieku, publikacje źródeł średniowiecznych dotyczących Litwy, Polski, Inflant i Prus¹. Powstałe w oparciu o badania źródeł artykuły naukowe i monografie są wartościowe jako odzwierciedlenie ciągłego rozwoju historiografii. Nie dziwi to, że w ramach tworzenia szkół historycznych, równoległe z wynikami badań naukowych publikowane są źródła.

Właśnie takim dobrym przykładem jest nowa praca polskich historyków mediewistów z Torunia. W 2016 roku doczekaliśmy się 109 tomu źródeł historycznych (*Fontes*), wydanych przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu (niem. *Wissenschaftliche Gesellschaft zu Torun*), założone pod koniec 1875 roku, kontynuujące działalność do dziś. Jako że omawiany zbiór źródeł dotyczy historii średniowiecznej biskupstw pruskich, dodajmy, że publikacja ta uzupełnia dotychczasowe wydawnictwa, poświęcone wizytacjom kościelnym na Litwie, w Prusach i Inflantach². Wydanie źródeł historycznych odbywa się równoległe z ogłaszaniem przygotowanych na ich podstawie studiów i monografii. Realizacja projektów wspólnie z innymi jednostkami badawczymi oraz stała działalność interdyscyplinarnych grup roboczych zapewnia obustronne dzielenie się pomysłami i doskonalenie metod badawczych. Możemy mówić o ukształtowanej toruńskiej szkole historycznej, której dojrzałym owocem jest właśnie publikacja odpisu uppsalskiej księgi formularzowej biskupstw pruskich z lat 1323–1512, wydana we wspomnianej serii *Fontes*.

Przedstawiona w skrócie wszechstronna działalność wspomnianego towarzystwa jest doskonałym dowodem na to, że fundamentalne badania historyczne można przeprowadzić w oparciu o kształtujące się lub ukształtowane już tradycje, ciągłość w oparciu o istniejący już dorobek naukowy, przygotowywanie nowych badaczy oraz ich włączenie w działalność naukową.

Wracając jednak do omawianego źródła, jakim jest „Formularz z Uppsali“. Późnośredniowieczna księga formularzowa biskupstw pruskich, zwrócić należy uwagę na zamieszczony na początku publikacji obszerny rozdział wstępny

¹ Por. *Scriptores Rerum Prussicarum*, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle, W. Hubatsch, Königsberg 1861–1968, Bd. 1–6; *Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch*, hrsg. von F. G. Bunge, Reval 1853–1914, Bd. 1. 1–1. 13 oraz Riga, Bd. 2. 1–2. 2; *Scriptores Rerum Polonicarum*, Cracoviae – Kraków 1872–1917, Vol. 1–68; *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430*, red. A. Prochaska, Kraków 1882.

² *Akta wizytacji generalnej Diecezji Inflanckiej i Kurlandzkiej czyli Piltyńskiej z 1761* (*Fontes* 86), red. S. Litak, Toruń 1998; *Wizytacja Biskupstwa Sambijskiego z 1570 roku* (*Fontes* 96), red. J. Wijaczka, Toruń 2005.

autorstwa Radosława Biskupa, napisany w języku polskim i niemieckim. Badacz zanim przeszedł do prezentacji źródła dzieli się informacjami na temat różnych instytucji i naukowców, którzy okazali się niezwykle pomocni w opracowaniu publikacji. Widać, że dla przygotowania źródła do druku trzeba było przejść długą drogę. W 2009 roku R. Biskup zapoznał się z przygotowywanym przez prof. Mario Glauerta, pracownika Brandenburskiego Głównego Archiwum Krajowego w Poczdamie (*Brandenburgisches Landeshauptarchiv*), krytycznym wydaniem rękopisu C 575, przechowywanego w Bibliotece Uniwersytetu w Uppsali. W zrozumieniu znaczenia niektórych wyrazów, skrótów i fragmentów oraz w transkrypcji trudniejszych miejsc pomagała śp. Brigitte Poschmann. Przekładu z języka polskiego na język niemiecki dokonała Liliana Lewandowska. Cenne są zawarte na końcu książki indeksy osobowe i miejscowości. Dla wygody badaczy załączono wykaz skrótów, źródeł oraz literaturę przedmiotu. Należy jednak podkreślić, że wskazano nie wszystkie, a jedynie najważniejsze pozycje.

Prezentowany zbiór źródeł jest wynikiem dwóch dużych, ostatnio zakończonych projektów, realizowanych w latach 2011–2015 na uniwersytecie w Toruniu. Pierwszy, którego głównymi wykonawcami byli Andrzej Radzimiński, Radosław Biskup, Leszek Zygmier, Mario Glauert (z Poczdamu) i inni, był poświęcony genezie i rozwojowi parafii w Prusach w okresie od 1243 do 1525 roku. Badania objęły wszystkie cztery utworzone w 1243 roku biskupstwa i archidiakoniat pomorski. Sprecyzowano nie tylko liczbę parafii, istniejących od XIII do pierwszej połowy XVI wieku, ale też omówiono kwestie życia codziennego w parafiach, regulacje prawne dotyczące patronatu, pracy duszpasterskiej i wielu innych. Wyniki badań ujawniły, że struktury kościelne aktywnie przyczyniły się do pojawienia się w Prusach zarządzanych przez zakon krzyżacki w XV–XVI wieku „społeczeństwa stanowego”³. Nie zapomnijmy, że stany wysunęły później swoje żądania wobec zakonu krzyżackiego po wojnie z lat 1409–1411, a także po wybuchu wojny trzynastoletniej oraz w czasach kiedy wynikała kwestia sekularyzacji państwa krzyżackiego w Prusach. Badania przeprowadzone przez niemieckiego naukowca Michaela Brauera pokazały, że stany w Prusach poszukiwały swojego pochodzenia w przedstawianych przez humanistów europejskich historiach genezach narodów⁴.

Drugi projekt bezpośrednio wiąże się z wydaniem omawianego zbioru źródeł, tj. równoległe z prowadzonymi badaniami historiograficznymi przygotowany został zbiór źródeł, którego celem jest nie tylko potwierdzenie wyników uzyska-

³ Więcej o badaniu i jego wynikach – R. Biskup, *Bistümer im Deutschordensstaat in Preussen (bis 1525)*, w: *Cura animarum. Seelsorge im Deutschordensland in Preussen*, hrsg. von S. Samerski, Köln–Weimar–Wien 2013, ss. 71–72.

⁴ M. Brauer, *Die Entdeckung des „Heidentums“ in Preußen. Die Prußen in den Reformdiskursen des Spätmittelalters und der Reformation*, Berlin 2011, ss. 207–234.

nych w ramach realizacji pierwszego projektu, ale też udostępnienie źródła szero-kiemu społeczeństwu. To właśnie źródła najlepiej ilustrują, jak uzyskuje się wyniki badań i jakich nowych wytycznych dla badań mogą dostarczyć ukończone projekty. Co prawda korpus taki miał ukazać się jeszcze w 2014 roku, prace przedłu-żyły się jednak o ponad rok. Należy podkreślić, że przy przygotowaniu publikacji pracowali nie tylko profesorowie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, ale również doktoranci.

Prezentowane źródło kontynuuje tradycje zapoczątkowane już w IV–V wie-ku przez kancelarię papieską. Coraz aktywniejsza korespondencja między Kościo-łem i instytucjami świeckimi stawiała coraz wyższe wymagania wobec kancelistów. Należało szybko reagować na zmieniającą się sytuację, znajdować odpowiednie sformułowania, by uniknąć ewentualnych nieporozumień. Niewłaściwie dobrane wyrażenie, zbyt szerokie możliwości jego interpretacji lub niedokładna tytułatura groziły długotrwałymi konsekwencjami. Dlatego w kancelarii Stolicy Apostolskiej zaczęto gromadzić wzory różnych dokumentów i tytułatur (*librum formularum*). W oparciu o nie, mniej doświadczeni pisarze również mogli przygotowywać po-szczególne dokumenty: listy, odpowiedzi, projekty postanowień i in. Z biegiem czasu, jak twierdzi autor rozdziału wstępnego R. Biskup, zaczęto do nich załączać pomocne w pracy kancelaryjnej instrukcje kościelne i świeckie (ss. IX–XI).

Podstawa formularza biskupstw pruskich została przygotowana w latach 1323–1512 w rezydencji biskupów sambijskich w Rybakach (*Fischhausen*). Przy-pomina ona księgi formularzowe kancelarii wielkich mistrzów zakonu krzyżac-kiego (*Geheimes Staatsarchiv Preussisches Kulturbesitz Berlin–Dahlem*, XX HA, OF 281) oraz biskupów Pomezanii (*Geheimes Staatsarchiv Preussisches Kulturbesitz Berlin–Dahlem*, XX HA, OF 276) z XV wieku, a także rękopiśmienną kopię części księgi formularzowej biskupów Pomezanii z Biblioteki Seminarium Du-chownego we Włocławku (Biblioteka Seminarium Duchownego we Włocławku, Rkps nr 31, fol. 260–323). Tą ostatnią badacz Andrzej Tomczak przypisał diecezji warmińskiej. R. Biskup ustalił, że 26 dokumentów źródłowych kancelarii biskupa warmińskiego z lat 1338–1376 ogłoszono w zbiorze *Codex diplomaticus Warmien-sis* (ss. XII–XIII).

Przechowywany w Bibliotece Uniwersytetu w Uppsali rękopis formularza biskupstw pruskich jest spisany na papierze i pergaminie, oprawiony w skórzaną okładkę z okuciem. Część skóry została użyta ponownie. Można na niej rozpoznać fragmenty brewiarza z hymnami poświęconymi różnym świętym (ss. XIV–XVI).

Indywidualność poszczególnych skrybów podkreśla nie tylko krój pisma, zdobnictwo liter, ale też narysowanych kilka grymasów twarzy. Biorąc pod uwagę pismo oryginału i układ materiału R. Biskup przypuścił, że w przypadku rękopisu

pierwszym planem mógł być nie formularz, a podręczna księga sędziego (ławnika). Później, kiedy zaczęto przepisywać kolejne dokumenty, źródło oddaliło się od pierwotnego zamysłu (s. XIX). Badacz ustalił ramy chronologiczne treści rękopisu – nominacja biskupa Ottona z Rewala 23 grudnia 1323 roku i śmierć biskupa Łukasza Watzenrode 19 marca 1512 roku. R. Biskup próbował ustalić hipotetyczne autorstwo osoby, opracowującej formularz i trzech skrybów. Potwierdzić lub odrzucić niektóre z hipotez mogłyby dalsze badania paleograficzne (ss. XXII–XXVII).

Może zrodzić się naturalne pytanie, jak księga formularzowa trafiła do Szwecji. W opinii R. Biskupa, w 1525 roku rękopis wraz z częścią archiwum kapituły sambijskiej najpierw trafił do archiwum Kurii Warmińskiej. Przepuszcza się, że przywieźli go niepopierający sekularyzacji księży zakonu krzyżackiego, opuszczający biskupstwo na Sambii. W XVII wieku w latach potopu lub w XVIII stuleciu, podczas wojny północnej rękopis mógł paść łupem wojennym Szwedów i najpierw trafić do biblioteki w Lidzbarku Warmińskim (*Heilsberg*), stamtąd zaś do Biblioteki Uniwersytetu w Uppsali. W 1888 roku rękopis odkrył w niej August Kolberg⁵. Od tego czasu zainteresowanie źródłem wzrastało (ss. XXVIII–XXIX), czego potwierdzeniem jest też omawiana publikacja.

Poza materiałami ważnymi dla historii zakonu krzyżackiego, chciałoby się podkreślić lituanistyczny aspekt źródła. Przede wszystkim ważne jest ono dla poznania pracy kancelarii w Prusach, Polsce, Wielkim Księstwie Litewskim oraz kształtowania się systemu stanowisk⁶. Treść formularza ukazuje metody i specyfikę funkcjonowania kancelarii średniowiecznej oraz pozwala na poszukiwanie więzi z działalnością innych kancelarii. Dlatego teksty 433 dokumentów, ich części lub mniejsze fragmenty stanowią doskonałe źródło do badań nad historią prowadzenia w średniowieczu kancelarii na wschodnim pobrzeżu Bałtyku. Aneks zawiera trzy większe teksty: 1. status synodu biskupa Sambii Michaela Junge z Królewca z lat

⁵ Więcej o tym – R. Biskup, M. Glauert, *Das preußische Formelbuch des 15. Jahrhunderts aus Uppsala. Vorstellung eines Editionsprojektes*, w: *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2011. Quellen kirchlicher Provenienz. Neue Editionsvoorhaben und aktuelle EDV-Projekte*, hrgs. von H. Flachenecker, J. Tandecki, K. Kopiński, Thorn 2011, ss. 369–380.

⁶ Warto wspomnieć kilka nowszych publikacji poświęconych kancelariom władców i hierarchów kościelnych: *Kancelarie krzyżackie: stan badań i perspektywy badawcze. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Malbork 18–19 X 2001*, red. J. Trupinda, Malbork 2002; *Kancelaria wielkich mistrzów i polska kancelaria królewska w XV wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Malbork 2–3 IX 2004*, red. J. Trupinda, Malbork 2006; *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem*, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Toruń–Kraków–Warszawa 2003, t. 1; 2006, t. 2; 2008, t. 3; 2011, t. 4; *Belliculum diplomaticum II Thorunense: kancelarie władców na ziemiach polskich w średniowieczu i czasach nowożytnych na tle porównawczym*, red. W. Chorążyczewski, J. Tandecki, Toruń 2007; R. Čepaitė, *Vidurmažių raštininko rašto individualumo problemos*, w: *Konstantinas Jablonskis ir istorija*, sud. E. Rimša, Vilnius 2005, ss. 65–108; idem, *Gotikinis kursyvas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto raštinėje*, Vilnius 2007; R. Petrauskas, *Pareigybių sitemos susikūrimas*, w: *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, sud. N. Šepetys, Vilnius 2008, ss. 65–68; D. Keršienė, *Epistolografija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje: nuo ars dictaminis iki literatūrinio laiško*, (mps. rozprawy doktorskiej), Vilnius 2010.

1427–1433; 2. odpis bulli papieża Marcina V z 26 maja 1429 roku; 3. bullę papieża Eugeniusza IV z 26 maja 1433 roku.

Po drugie zdać sobie należy sprawę z wartości, jaką Formularz wnosi w ukazaniu otoczenia i powiązania biskupów pruskich oraz pola ich zainteresowań w okresie rozkwitu i upadku państwa krzyżackiego. Okres ten jest zbieżny z momentem chrystianizacji Litwy i schyłkiem wypraw chrystianizacyjnych. Jeszcze słychać było szcęk oręża, gdy w życiu codziennym obu państw umacniały się wspólne wartości chrześcijańskie, zasady pokojowego współżycia gospodarczego.

Po trzecie, księga formularzowa biskupstw pruskich, pozwala litewskim badaczom poznać życie mieszczan, karczmarzy, parafian miejscowości wiejskich (wolnych i zależnych rolników, rybaków) czy księży w Prusach pod rządami zakonu krzyżackiego. Na przykład, z zawiadomienia biskupa Sambii Heinricha II Kuwala (l. 1387–1395) dowiadujemy się, że 21 września 1392 roku *Johann G* otrzymał wszystkie niższe święcenia kapłańskie na zamku biskupim w Rybakach (nr 354). Większość zawartych w źródle wzorów typowych dokumentów nie posiada danych osobowych, tj. nie wpisano konkretnych nazw własnych osób. Takie przypadki wskazują na powtarzający się precedens. W odpisie szablonowego dokumentu skryba musiał jedynie wpisać adresata, osobę i jej status, miejscowość i datę. Tak przygotowany dokument po podpisaniu stawał się uwierzytelnionym dokumentem. Uprzednie przygotowanie „szablonów“ wskazywałoby na typowość i powtarzalność sytuacji. Na przykład, na odpisach dokumentów bez dat, biskup Sambii Heinrich nakazuje proboszczom ogłosić w kościołach swoich parafii, że jeżeli *N. i N.* nie stawią się u niego we wskazanym terminie to zostaną ekskomunikowani (nr 388–389 i in.). Przytoczono postanowienie biskupa Sambii dotyczące sporu wynikłego między dwiema kobietami. Każda twierdziła, że jest żoną niejakiego *P.* Po wysłuchaniu wszystkich stron i świadków biskup nakazał mężczyźnie ślub z jedną z kobiet, drugiej zaś pozwolił wyjść za mąż za innego mężczyznę (nr 387). Prawdopodobnie biskup Jan nakazał po dniu Wszystkich Świętych doprowadzić do proboszcza Piotra niejakiego *B.*, oskarżonego o udział w zbrojnym napadzie na proboszcza parafii Piotra (nr 372).

Po czwarte, wstawki lituanistyczne w księgach formularzowych biskupstw pruskich można powiązać z kontekstem wypraw krzyżowych, stosunków dyplomatycznych i kontekstem genealogicznym. W źródle, w listach wysyłanych w latach 1430–1432, pojawiła się tytulatura wielkiego księcia litewskiego Świdrygiełły i nieznanej jego żony: „*Swidirgall. / Dem irluchten fursten und grosmechtigen herren, herren Swidirgallen grosfursten zscu littawen und Ruwsen etc., unserem besundern / Der irluchten furstinnen und grosmechtigen vrauwen, vrauwen N. Grosfurstinne zcu Littawen und Ruwsen etc., unser gnedigen vrauwen*“ (nr 17). Ten szczegół dopełnia

obrazu stosunków księcia z kierownictwem zakonu krzyżackiego i hierarchami kościelnymi Prus. Należy zwrócić uwagę na rzadziej spotykaną formę nazwy własnej księcia. W źródle pojawiło się też imię nieznaney dotychczas trzeciej żony uczestnika bitwy pod Grunwaldem, bojara, pierwszego wojewody wileńskiego Wojciecha Moniwida (*Monowyd, Manwide*, około 1370–1425): „*Manweden bethgenoss. / Der edlen hochgeboren wrauwen, wrauwen Anastasia, des edlen Manweden bethgenoss, unser besundern frunden*“ (nr 18). Tajemnicą pozostaje, co łączyło żonę magnata Anastazję z biskupami pruskimi – pielgrzymki, sprawy gospodarcze, polityka czy coś innego. Nie mniej tajemnicza postać, *Johanne Littaw*, zapisana została razem z oficjałem kurii w Pomezanii *Nicolau de Borenth*, proboszczem Dąbrówna (Gilgenburg) *Guntheri in Rosental*, mężami zaufania, mieszkańcami Dąbrówna *Thom Burggrefe, Johanne Rysensteyn, Jekel Romam*. *Johanne Littaw* został zaliczony do mężów zaufania – mieszkańców Dąbrówna. Wymieniono ich w dokumencie z lat 1402–1405, na podstawie którego biskup Chełmna Arnold Stapel zwolnił od ekskomuniki *Nicolau Junge de Grymmenow*. Przy ogłaszaniu z inicjatywy szacownego prokuratora *Pauli in Resinberg* ekskomuniki wraz z innymi świadkami był obecny wspomniany *Johanne Littaw* (nr 26). Pozostaje domysł, co znaczy antroponim *Littaw* – czy wskazuje na pochodzenie, przydomek czy coś innego.

W źródłach znalazły odzwierciedlenie wyprawy na Litwę z biskupstwa Sambii. Na przykład w zarządzeniu wysłanym 1 stycznia 1394 roku do proboszczów z Rybaków, Girma, Jaćwieży i Thierenberga biskup Sambii Heinrich II Kuwał zapraszał ich do udziału w trzech mszach przy świętych wotach w dniu Trójcy Świętej, Najświętszej Maryi Panny i Wszystkich Świętych. Uczestnikom w zamian za to udzielał czterdziestodniowego odpustu. Wskazał, by wierni modlili się w intencji wymienionej w liście marszałka zakonu krzyżackiego wyprawy przeciwko poganom Litwinom (nr 323). Odpis dokumentu bez daty biskupa Sambii Henryka (l. 1387–1414) ukazuje skutki wojny. Hierarcha udziela w nim swoim wiernym czterdziestodniowego odpustu za pomoc w wykupie z niewoli Litwinów bliskich krewnych (nr 309). W tym pozbawionym daty odpisie zarządzenia biskupa dotyczącego wyprawy przeciwko poganom Litwinom pojawia się zaproszenie do zjednoczenia w modlitwie podczas trzech mszy w intencji obrońców wiary przy świętych wotach w dzień Trójcy Świętej, Najświętszej Maryi Panny i Wszystkich Świętych. Uczestnicy mieli uzyskać czterdziestodniowy odpust (por. np. nr 322). To samo powtórzono w zarządzeniach wysłanych również proboszczom innych parafii (nr 323–326).

Wreszcie, ważne jest to, że niektóre dokumenty ukazują ukształtowaną w Prusach rządzonych przez zakon krzyżacki praktykę udawania się na pielgrzymki nie tylko do lokalnych sanktuariów (por. np. nr 184, 186–195, 294, 302–304 i in.), ale

też do Rzymu. Odpusty mieli otrzymywać nie tylko pątnicy, ale też osoby wspierające ich finansowo (nr 310). Odpustu udzielano również za pomoc w remoncie kościołów i osobom dokonującym remontu (np. nr 192), jak też tym, którzy zajmowali się inną działalnością charytatywną. Niektóre dokumenty pokazują, jak często biskupi pruscy korzystali z prawa ekskomuniki w przypadku różnych parafian, którzy dopuścili się naruszeń, posiadaczy karczem, nauczycieli, żon, które nie chciały wrócić do mężów, przestępców i in. (por. np. nr 229–238 i in.). W części dokumentów widoczna jest działalność duchownych wśród niechrześcijan, na przykład Żydów, z których część dokonała konwersji (por. np. nr 245–255 i in.). Dokumenty zawarte w formularzu ukazują zatem dynamiczne życie codzienne w Prusach pod koniec XIV i w XV wieku, obejmujące nie tylko kwestie prowadzenia parafii i biskupstw, patronatu, zarządzania majątkiem i zaopatrzenia kościołów, ale też inne formalne kwestie. Wszystko to pozwala inaczej podejść do sprawy „głębi“ czy „obcości“ chrześcijaństwa dla Prusów, lepiej poznać procesy dostosowywania się Prusów i europeizacji Prus oraz inne niezwykle ważne fakty, którymi zonglując często dotychczas wyciągano daleko idące wnioski o „synkretyzmie“, „zacofaniu” lub „niezbieżności“ kultury tego regionu z oficjalną kulturą chrześcijańską⁷.

Wstępna analiza umieszczonego na końcu księgi indeksu osobowego i miejscowości pozwala dostrzec pewne tendencje. Na ziemiach Bałtów, gęsto zamieszkałych w XIV–XV stuleciu przez Prusów, Jaćwingów, Skalowów, Kurów, Litwinów znajdziemy częściej powtarzające się nazwy części składowych Królewca (Altstadt, Kneiphof, Löbenicht, Juditten, Galtgarben), bliższych okolic (Arnau, Balga, Girmo, Kremity, Krzyżbork, Gut Kondehnen, Kaymen, Laukischken, Adlig Legitten, Labota, Powondeń, Pobeten, Sudowiten, Sankt Lorenz, Wargen, Rybaki), bardziej oddalonych miejscowości (Bladiau, Kwidzyn, Labiawa, Laukischken, Norkitten, Tapiawa, Iława, Saalau, Schaaksvitte). Ujawniają one wpływ biskupów sambijskich oraz kurii na wspomniane terytoria. W tekście formularza nie występują toponimy bezpośrednio graniczących z Wielkim Księstwem Litewskim komturstw Wystruci, Ragnety i Kłajpedy. Bardziej szczegółowe badania mogłyby sprecyzować geografie wpływów biskupów i kurii oraz duchownych podwładnych zakonowi krzyżackiemu⁸.

Z przytoczonych przykładów wynika, że omawiany zbiór źródeł jest ważny nie tylko dla badaczy średniowiecza *per se*, ale też wszystkich, których interesuje historia wschodniego wybrzeża Morza Bałtyckiego, zamieszkałego przez mówiącą

⁷ Por. twierdzenia uogólniające, A. Pluskowski, *The Archaeology of the Prussian Crusade. Holy War and Colonisation*, London–New York 2013, ss. 287–291.

⁸ Badania struktur kościelnych w państwie zakonu krzyżackiego w Polsce wznowiono, zintensyfikowały się one po 2000 r. Należy wspomnieć najnowsze prace: *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja – uposażenie – ustawodawstwo – duchowieństwo – wierni*. Malbork 2006; R. Biskup, *Das Domkapitel von Samland (1285 – 1525)* (seria Prussia Sacra, t. 2), Toruń 2007; M. Jarzębowski, *Die Residenzen der*

po niemiecku społeczność. Z drugiej strony, źródło jest pomnikiem europeizacji i chrystianizacji Prus, zarządzanych przez zakon niemiecki. Jego wydanie wzbogaci dotychczasowe wyniki badań o nowe dane, pozwoli też zaplanować dalsze badania.

Mgr Dainius Elertas
Instytut Historii i Archeologii Regionu Bałtyckiego
Uniwersytet w Kłajpedzie
elertas@gmail.com

Dr Marius Ščavinskas
Instytut Historii i Archeologii Regionu Bałtyckiego
Uniwersytet w Kłajpedzie
scavinskas.marius@gmail.com

INSTYTUT PÓŁNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

preussischen Bischöfe bis 1525 (seria Prussia Sacra, t. 3), Toruń 2007; *Cura animarum. Seelsorge im Deutschordensland in Preussen...*; *Zakon krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. R. Czaja, A. Radziwiński, Toruń 2013; *Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup, A. Radziwiński, Toruń 2015.